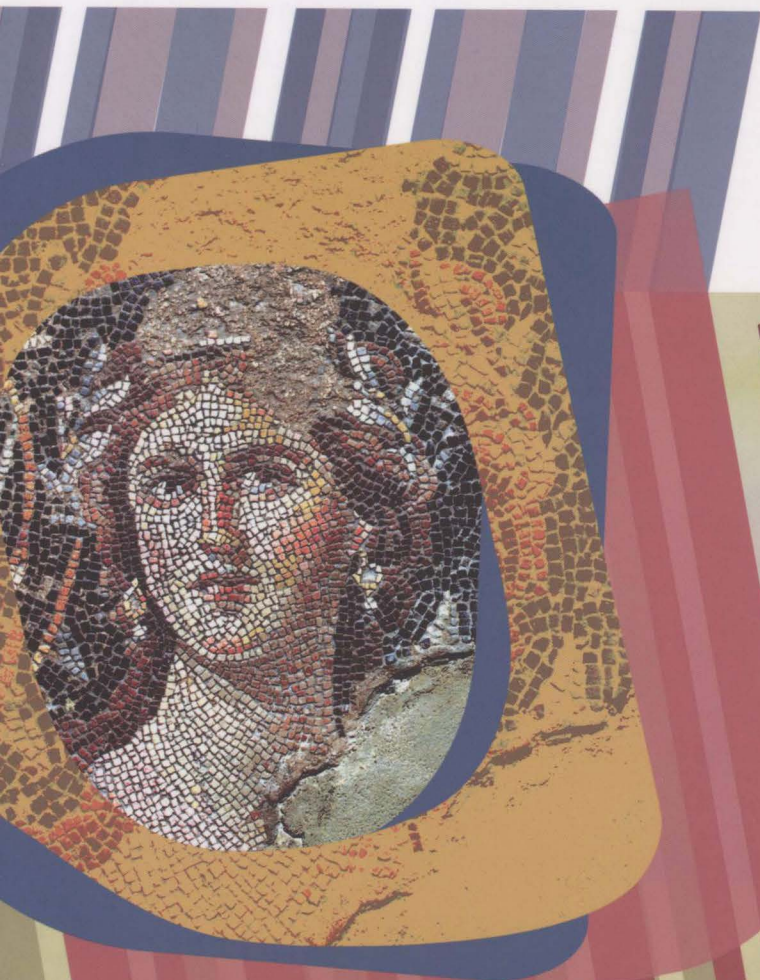

רבי יהודה הנשיא

גדולי הדור והמורה
המאצטרי והמורה
במסכת הירושלמי

אהרן אופנהיימר

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

אהרן אופנהיימר

רבי יהודה הנשיא

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

Aharon Oppenheimer
Rabbi Judah ha-Nasi

עריכה לשונית: טובה שראל

עיצוב: מירה קידר

הפקה: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד המדע, התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות

4 5 6 7 8 9 /

מסת"ב 965-227-228-0 ISBN

Catalogue No. 185-551 מספר קטלוגי

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר, תשס"ז

© Copyright by The Zalman Shazar Center, Jerusalem

Printed in Israel, 2007

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

7	פתח דבר
11	הקדמה מתודולוגית: המקורות על רבי יהודה הנשיא
19	פרק ראשון: רבי יהודה הנשיא ומקומו בחיי הציבור
	א. זמנו של רבי יהודה הנשיא 19
	ב. משפחתו של רבי יהודה הנשיא 21
	ג. מדינאי ורפורמטור 25
	ד. חותם המשנה 31
	ה. התואר נשיא 32
	ו. רבי יהודה הנשיא – מעין מלך, משיח וגואל 35
41	פרק שני: יחסיו של רבי יהודה הנשיא עם השלטונות הרומיים
	א. מגזרות השמד להכרה ברבי יהודה הנשיא 41
	ב. רבי ואנטונינוס 43
	ג. שומרי הראש של רבי יהודה הנשיא 50
	ד. הסמכות לדון דיני נפשות 53
	ה. הניסיון לבטל את צום תשעה באב 56
58	פרק שלישי: רפורמות כלכליות
	א. מעמדו הכלכלי של רבי 58
	ב. רבי והמסים הרומיים 60
	ג. תקנות רבי ביחס לערים במקביל לתנופת העיור הסורי 67
	ד. תקנות רבי ביחס למצוות התלויות בארץ 74
	ה. סיקריקון 83
	ו. הלבנתם של כספי ריבית וגזל 88
90	פרק רביעי: עמדותיו החברתיות של רבי יהודה הנשיא
	א. התקרבות אל האליטה העירונית 90
	ב. התמורה ביחסו של רבי לעמי הארץ 93
	ג. רבי והחסידים 103
	ד. רבי והכהנים 109
	ה. "קהלא קדישא דבירושלים" ורבי יהודה הנשיא 112

115	פרק חמישי: הנהגתו הלאומית־דתית של רבי יהודה הנשיא
	א. קביעת לוח השנה 115
	ב. הסמיכה 121
	ג. פעילותו של רבי בבית שערים ובציפורי 128
	ד. סיורי רבי יהודה הנשיא 135
	ה. גילויי אופוזיציה לרבי יהודה הנשיא 137
143	פרק שישי: יחסי רבי עם התפוצה בבבל
	א. עליית מעמדה של תפוצת בבל 143
	ב. רבי יהודה הנשיא ויחסיו עם ראש הגולה 144
	ג. טהרת היוחסין של יהודי בבל בעיני רבי 147
	ד. פניית יהודי מישן לרבי יהודה הנשיא 151
	ה. רבי יהודה הנשיא מחליף מתנות עם השליט הפרתי ארטבן 153
	ו. ארטישוקים לרבי מנאוסא 155
156	פרק שביעי: יצירתו הספרותית – המשנה
	א. מהותה של המשנה 156
	ב. שישה סדרי משנה 159
	ג. בין הלכות המשנה לבין חוקי התורה 163
	ד. תהליך עריכת המשנה 165
	ה. שיטת רבי בסידור המשנה 169
	ו. לשון המשנה ויחסו של רבי לעברית 172
177	פרק שמיני: אחרית ימיו של רבי יהודה הנשיא
	א. צוואתו של רבי 177
	ב. תהליך ההפרדה בין הנשיאות לבין בית הוועד 179
	ג. מותו של רבי 181
187	סוף דבר: רבי יהודה הנשיא – שלמות של ניגודים
192	מפות
197	ביבליוגרפיה נבחרת
205	רשימת הקיצורים

הנהגתו הלאומית-דתית של רבי יהודה הנשיא

א. קביעת לוח השנה

לוח השנה העברי קובע את דופק החיים היהודי: את מחזור החגים והמועדים וחלק מהמצוות התלויות בקרקע. כאז כן היום, לוח השנה העברי משותף לארץ ישראל ולתפוצות ובאופן כזה הוא משמש גורם מאחד לכלל קהילות ישראל. כל קבוצה שפרשה מהעדה הנורמטיבית ביטאה זאת בכך שאימצה לעצמה לוח שונה, לדוגמה, לכת מדבר יהודה היה לוח אחר ובזאת יצאה למעשה במעין הכרזה על התנתקותה מהמקדש ומהעם באופן שלא ניתן לאיחוי. ניתן להשוות זאת, לדוגמה, לוויכוחים עד כדי שפיכות דמים שהתנגלו בין פלגי הנצרות הקדומה על רקע קביעת חג הפסחא בתאריכים שונים. חג המולד הנוצרי, החל בתאריכים שונים אצל הקתולים ואצל האורתודוקסים, מבליט גם כיום את השוני בין עדות אלה. קביעת לוח השנה היתה אחד התחומים המרכזיים שנתנו סמכות למוסדות ההנהגה בארץ, כולל הגמוניה על התפוצות. בתקופת יבנה התעורר מתח בין רבן גמליאל דיבנה לבין בית הוועד בשאלה מי יקבע את הלוח. הנשיא ראה בזאת זכות שלו, ואילו החכמים ראו בנשיא "ראשון בין שווים". בימי רבי יהודה הנשיא איש לא חלק על זכותו לקבוע את הלוח, אם כי הוא בעצמו זלזל בסמכות זו באמצעות תקנותיו.

שני דברים הקשורים בלוח נקבעו כל פעם מחדש על ידי מוסדות ההנהגה: קידוש החודש ועיבור השנה. לוח השנה היהודי הוא ירחי ביסודו, כלומר מסתמך על תנועת הירח סביב כדור הארץ. בין שני מולדי ירח חולפים 29 יום, 12 שעות, 44 דקות ושלוש שניות. מכאן שמשך החודש חייב להיות לפעמים 29 יום ולפעמים 30 יום. בתקופת המשנה היו קובעים שהחודש שחלף היה בן 29 יום, אם באו עדים למרכז ההנהגה והעידו שראו את חרמש הלבנה בהתחדשותה בליל היום השלושים; אזי מכריזים בעלי הסמכות על כך שהחודש מקודש, ומתברר שאותו יום אינו ה־30 של החודש הקודם, אלא הראשון של החודש הבא. לחגי העלייה

לרגל שמן התורה: פסח, שבועות וסוכות, יש גם משמעות חקלאית, וכדי שהמועדים יחולו בעונתם (לדוגמה, פסח באביב), היה נחוץ להתאים בין הלוח הירחי לבין הלוח השמשי. לוח זה מסתמך על תנועת כדור הארץ סביב השמש, הנמשכת 365 יום ורבע לערך. ההפרש בין שנה של 12 חודשי ירח לשנת שמש הוא 11 יום לערך. לפיכך היה צורך לקבוע שנה מעוברת בת 13 חודשי ירח אחת לשלוש שנים, ולעיתים אפילו אחת לשנתיים. בתקופת המשנה היו מוסדות ההנהגה קובעים אם השנה תהיה מעוברת אדיהוק, על סמך כל מיני סימנים מוסכמים. בין היתר הסתמכו על מצבם של הגידולים החקלאיים; אם למרות התקרבות חג האביב עדיין היה החורף בעיצומו, היו מחליטים לעבר את השנה באמצעות הוספת עוד חודש אדר.

יש לציין כי ככל הידוע, כבר בימי רבן גמליאל דיבנה, סבו של רבי יהודה הנשיא, ידעו החכמים לקדש את החודש ולעבר את השנה על פי חישוב. כך עולה מהדוגמה הבאה:

תנו רבנן [שנו חכמים בברייתא], פעם אחת נתקשרו שמים בעבים ונראית דמות לבנה [הירח] בעשרים ותשעה לחדש, כסבורים העם לומר: ראש חדש, ובקשו בית דין לקדשו. אמר להם רבן גמליאל: כך מקובלני מבית אבי אבא: אין חדושה של לבנה [כלומר, שחלף חודש] פחותה מעשרים ותשעה יום ומחצה ושני שלישי שעה ושבעים ושלושה חלקים [כל שעה היא בת 1,080 חלקים. המספר 1,080 נוח לחישובים מאחר שהוא מתחלק לכל המספרים שבין 1 ל-10, פרט למספר 7]. ואותו היום מתה אמו של בן זזא, והספידה רבן גמליאל הספד גדול. לא מפני שראויה לכך, אלא כדי שידעו העם שלא קידשו בית דין את החדש (ובבלי, ראש השנה כה ע"א).

מברייתא זו מתברר כי רבן גמליאל סירב להסתמך במקרה הנידון על חידושה בעליל של הלבנה, בגלל שהמועד לא תאם את החישוב המדויק שהיה בידיו. על מנת לקבוע שהחודש לא קודש, נשא רבן גמליאל הספד ארוך על אשה פשוטה שהלכה לעולמה, ובמעשה זה המחיש שאותו יום היה יום חול רגיל, שכן בראש חודש אין מספידים. עולה השאלה מדוע לא בוטל כליל קידוש החודש על פי עדים. התשובה לכך היא שמוסדות ההנהגה ורבן גמליאל בכללם לא רצו לשנות את מהלכם הריטואלי הקבוע של הדברים, הן משום דבקותם במסורת, הן משום הסמכותיות והעוצמה שהקנתה להם קביעת הלוח. באופן זה היה קצב החיים של הקהילות היהודיות מסור בידיהם, לרבות המועדים של ראשי החודשים ושל

החגים, והשנה היהודית בכללותה. זאת בנוסף למצוות הקשורות בקביעת הלוח, כמו איסור אכילת תבואה מן היבול החדש עד יום ט"ז בניסן, שהוא היום הראשון של חול המועד פסח, שבו היו מניפים את העומר בזמן שבית המקדש היה קיים. כלומר, להוספה של חודש אדר – שמשמעה היה דחייה בחודש של אכילת היבול החדש של אותה שנה – נלוותה גם משמעות כלכלית חשובה.

כאמור, האוטוריטה של מוסדות ההנהגה היתה במידה רבה פועל יוצא מסמכותם לקביעת הלוח על ידיהם. הלכך אין פלא שהנשיאים ביקשו לרכז סמכות זו בידיהם. כך לדוגמה, כאשר שהה רבן גמליאל דיבנה בסוריה וביקשו חכמים לעבר את השנה, עיברוה על תנאי, כפוף להסכמתו של רבן גמליאל שתינתן לאחר שובו מסוריה (משנה, עדויות ז, ז).

הסוגיה של קביעת הלוח גרמה למתיחויות רבות ביחסים בין הנשיא לבין החכמים. אחת הידועות שבהן היא כאשר רבן גמליאל דיבנה קידש את חודש תשרי על פי עדים שהיו עדי שקר בעליל, אם במזיד אם בשוגג, בהיפוך מהמעשה דלעיל, שבו הוא לא קידש את החודש למרות שחרמש הלבנה נראה בעליל. ככל הנראה, עדותם של עדי השקר במקרה זה תאמה את חשבון הזמנים שלו. לאחר מחאתו של רבי יהושע בן חנניה, אילץ אותו רבן גמליאל לחלל את יום הכיפורים שחל להיות על פי חשבוננו, שלפי קביעת רבן גמליאל הוא כבר י"א בתשרי (משנה, ראש השנה ב, ח-ט).

לאחר מרד בר כוכבא סבר חנניה, בן אחיו של רבי יהושע שירד מארץ ישראל לבבל, כי לנוכח האנדרלמוסיה ששררה באותה עת בארץ ישראל, יש לקבוע את הלוח בבבל, והתחיל לקבוע את הלוח בעצמו. מוסדות ההנהגה בארץ ישראל, שהשתקמו בינתיים, שלחו אליו שליחים על מנת שיבהירו לו כי אם הוא קובע את הלוח בבבל, עליו לדעת שבכך הוא יוציא את עצמו ואת הנוהים אחריו מכלל עדת ישראל (ירושלמי, סנהדרין פ"א, יט ע"א, טור 1269 ומקבילה; השו"י בבלי, ברכות סג ע"א-ע"ב). זו ראייה נוספת לחשיבות שייחסו מוסדות ההנהגה בארץ ישראל, והנשיא בראשם, לכך שהם ורק הם יקבעו את הלוח.

בניגוד לנשיאים קודמים, היה רבי יהודה הנשיא אמביוולנטי בעניין קביעת הלוח. מצד אחד לא ביטל רבי יהודה הנשיא את קידוש החודש על פי עדים, ואף המשיך להשתמש בזכותו לקבוע את סדרי הלוח גם בתור אמצעי פוליטי בהקשרים שונים. מצד שני היה בעל אוטוריטה מספקת ולכן לא נזקק לחיזוקה באמצעות קידוש החודש ועיבור השנה על ידיו בלבד. על רקע זה ניתן להבין גם את תקנתו המפליגה שלעדות החודש "התיר רוצח, והתיר גַּד מפי גַּד" (ירושלמי, ראש השנה

פ"ב, נח ע"א, טור 669. היתר מרחיק לכת זה, לאפשר להעיד על ראיית חרמש הלבנה אפילו לרוצח ולעד ששמע מפי אחר, ולקדש את החודש על פיהם, כמעט שהוציא את עדות החודש מכלל משמעות, שכן בכל נושא ועניין פסלו לעדות אפילו מי שנכשל בחטאים קלים יחסית, כמו משחקים בקובייה (מהמרים), ולא כל שכן רוצח. הוא הדין לגבי עד מפי עד, כלומר עדות שמיעה, שבוודאי היתה אמורה להיפסל בנושא שכל כולו מושתת על הראייה.

עוד באותו הקשר נאמר שם ש"רבי ביטל את המשואות". משואות היו מעלים בנתיב קבוע על ראשי ההרים על מנת להודיע על קידוש החודש, אולם אלה בטלו כבר בימי הבית בגלל השומרונים, ש"קלקלו", כלומר השיאו משואות במוצאי יום שלוש כדי להטעות את היהודים שיחשבו שבאותו יום קידשו בית דין את החודש, ועל כן הונהגו שליחים במקום המשואות. השאלה היא אם כן, כיצד יכול היה רבי יהודה הנשיא לבטל את המשואות כשאלה בטלו למעלה ממאה שנה קודם נשיאותו. אלא שכאן מדובר על משואות אזוריות פנימיות בלבד שאותן רבי ביטל, כמו מהרי צפת לאזור טבריה.

עוד נאמר בירושלמי שם שרבי יהודה הנשיא "התיר שיהו יוצאין עליו מבערב בחזקת שנתקדש". דהיינו, אחרי שנראה חרמש הירח, כבר מותר לשליחים לצאת כדי להודיע על קידוש החודש, לפני שהמוסמכים לכך קבעו שהחודש מקודש. תקנות מרחיקות לכת אלה מוכיחות בעליל כי לא היה לרבי צורך בקביעת הלוח על מנת לבצר את סמכויותיו, וכי למעשה הסתמכו על חשבון הלוח אשר היה ידוע כבר מימי סבו רבן גמליאל דיבנה, יותר ממה שהסתמכו על עדי החודש.

מאלפות בהקשר זה ההתייחסויות של רבי יהודה הנשיא לשאלת מקום קביעתו של הלוח. ההלכה התנאית קובעת: "אין מעברין את השנה אלא ביהודה, ואם עיברה בגליל הרי זו מעוברת" ותוספתא, סנהדרין ב, יג – לפי כתב יד וינה והדפוס, ומקבילות). כלומר, יש עדיפות לקביעות בענייני הלוח המתבצעות ביהודה על פני אזוריה האחרים של ארץ ישראל. לאחר מרד בר כוכבא, משעברו מוסדות ההנהגה מיהודה לגליל, עלתה השאלה היכן לקבוע את הלוח. עוד בזמנן של גזרות השמד התכנסו החכמים המרכזיים בבקעת רימון על מנת לעבר שם את השנה (ירושלמי, חגיגה פ"ג, עח ע"ד, טור 792). הזיהוי המקובל של בקעת רימון הוא בגליל התחתון בתור חלק של בקעת בית נטופה, על-פי הכפר הערבי רומָנה ששימר את השם, ועל שמה נקרא הקיבוץ הסמוך בית רימון. לאחר המעשה של עיבור השנה, והשלמת הפעילות על ידי עיסוק בהלכה ובמדרש על מנת לשוות לכינוס סדר יום מקובל במוסדות ההנהגה, קבעו החכמים מסמרים בסלע והם שקעו בו בדרך נס. מעשה

סמלי ואגדי זה מעיד על חשיבותו של כינוס זה לשם עיבור השנה למרות ארעיותו, אות לתפיסת זכות וחזקה מחודשת בארץ. דומה לכך נוהג שהיה מקובל במספר מקדשים ברומא, שבהם היתה מתבצעת מדי שנה בשנה נעיצת מסמרים בשולחן אבן כדי לשמור על חישוב השנים. מעיבור השנה שהתבצע בבקעת רימון נובע שקבעו את הלוח בגליל עוד קודם לשיקומם של מוסדות ההנהגה באושה.

במשך תקופת אושה לא היה אפשר או לא היה טעם לקבוע את הלוח בחבל יהודה, שכן חבל זה נפגע קשות עקב מרד בר כוכבא ותוצאותיו, וממילא הועברו מוסדות ההנהגה לגליל. באחד המקורות מראשית הגעתם של מוסדות ההנהגה לאושה מדובר על בית דין "שקדשו את השנה באושה" (תוספתא, ראש השנה ב, יא, מהדורת ליברמן, עמ' 316-317, ומקבילות), היינו, קידוש החודש נקבע באושה. במקרה הספציפי שבמקור היה זה חודש תשרי, שכן מדובר על "קידוש השנה", והרי ראש השנה חל גם ביום שהוא ראש חודש. קביעת הלוח באושה בתקופה שישבו בה מוסדות ההנהגה מקבלת אישור גם ממקורות נוספים בספרות התלמודית.

בימי רבי יהודה הנשיא השתקמה אף יהודה שיקום של ממש. בעיקר בלט מעמדה של לוד, שחזרה לשמש מרכז לתורה, כפי שכבר היתה בימים שמוסדות ההנהגה שהו ביבנה. החוקרים בדורנו סבורים כי אפילו מוסדות ההנהגה עברו ללוד עוד קודם למרד בר כוכבא. רבי יהודה הנשיא עצמו החזיר עטרתה של לוד ליושנה כשהחליט שבה יתבצע מעשה קביעת הלוח. כך שניי בברייתא לגבי עיבור השנה שעיברו שניים מחכמי דורו: "תנו רבנן [שנו חכמים בברייתא], מעשה ברבי סימאי ורבי צדוק שהלכו לעבר שנה בלוד ושבתו [עשו את השבת] באונו [באזור קרית אונו של היום]" (בבלי, חולין נו ע"ב).

מעמדה של לוד הלך ונתחזק בימי רבי יהודה הנשיא, עד שהיה בו כדי לאיים על מעמדו של המרכז בגליל. מצב זה גרם לרבי להכניס שינוי נוסף בעניין קביעת הלוח, כפי שהדברים משתקפים במעשה הבא:

מעשה בעשרים וארבע קריות [עיירות ששכנו על קרקעות שהיו בידי רבי ותושביהן נתכנסו בלוד; או צורת רבים של קרון, כלומר שיירה של עגלות מרכושו של רבי שהתכנסה בלוד] של בית רבי שנכנסו לעבר שנה בלוד ונכנסה בהן עין רע ומתו כולם בפרק אחד, מאותה שעה עקרה [העבירו את עיבור השנה] מיהודה וקבעוה בגליל. בעיון מיעקר אף אהרן סימנא [רצו לעקור אף אותו סימן, כלומר את קידוש החודש], אמר לון [להם] רבי סימון: אין אנו מניחין ביהודה אפילו זכר [ירושלמי, סנהדרין פ"א, יח ע"ג, טור 1267].

חוקרים שונים נוטים לקשר את האסון שאירע לשיירה של רבי בדרכה ללוד עם המאבק על כס הקיסרות בין ספטימיוס סוורוס לבין פסקניוס ניגר שהיהודים נטלו בו חלק. גם אם השערה זו נכונה, אין בה כדי להסביר מדוע המקור מעיד על עקירה של עיבור השנה מלוד, בלי שהוחזר אליה בימי השלווה שבאו לאחר מכן בימי שלטונו של ספטימיוס סוורוס. יתרה מכך, במקור מסופר שהשאירו בלוד, או לפחות ביהודה, את ה"סימן", כלומר ההצהרה "דוד מלך ישראל חי וקיים", שהיתה הודעה על ביצוע קידוש החודש.

מסתבר שהפה שהתיר הוא הפה שאסר, ואחרי שלוד התעצמה יתר על המידה, קיבלה מעמד של פוליס מידי ספטימיוס סוורוס, ופעל בה רבי פנחס בן יאיר החסיד, בר הפלוגתה של רבי, הבין רבי יהודה הנשיא ששכרו של חיזוק נוסף של לוד ייצא בהפסדו. הלכך חזר בו מעיבור השנה ביהודה והחזירו לגליל, ואילו את קידוש החודש – המשמעותי פחות – השאיר ביהודה לפי בקשת רבי סימון (והוא הוא רבי סימאי דלעיל שעיבר את השנה בלוד יחד עם רבי צדוק), אולם הוציאו מלוד וקבעו ביישוב עין טב הסמוך לעיר. הכוונה ליישוב ENETABA המופיע ליד לוד במפת מִיִּדְבָּא. כפי שמצינו: "אמר לו רבי לרבי חייא: לך לעין טב וקדש את החודש, ושלח לי את הסימן 'דוד מלך ישראל חי וקיים'" ("אמר ליה רבי לרבי חייא: זיל לעין טב וקדשה לירחא, ושלח לי סימנא: 'דוד מלך ישראל חי וקיים'; בבלי, ראש השנה כה ע"א). מפת מיִּדְבָּא היא מפת פסיפס מהמאה השישית. זוהי המפה המקורית היחידה של ארץ ישראל מהעת העתיקה, ויוצאת מן הכלל בטיבה ובייחודה בין הפסיפסים המוכרים מהעולם כולו. בדרך כלל צוירה המפה בעקבות האנוֹמִסְטִיקוֹן של אֶוֶסְבִּיוֹס (ראו לעיל, עמ' 68). המפה מצויה באתרה ברצפת כנסייה יוונית אורתודוקסית בעיירה הירדנית מאִדְבָּא השוכנת 30 קילומטר מדרום לעמאן.

מתקנותיו של רבי יהודה הנשיא לגבי שביעית הסיק הוא עצמו, או חכמים אחרים בעקבותיו, מסקנות חדשות בעניין השנים שבהן ניתן לעבר את השנה. לפני תקנותיו שכרסמו בשביעית לא היה מקובל לעבר את השנה השביעית על מנת שלא להאריך בחודש נוסף את השנה שבה נאסר עיבוד הקרקע. כך נהגו גם לגבי מוצאי שביעית, כלומר השנה השמינית, כדי שלא לדחות את ההיתר לאכול מהתבואה החדשה, שכן "חדש" מותר רק אחרי יום ט"ז בניסן, שבו הניפו את העומר בימי הבית (ראו: ויקרא כג, ט-יד).

אין מעברין את השנה לא בשביעית ולא במוצאי שביעית... רבי זעירה בשם רבי אבהו [אמר]: הדא דתימר [זה שאתה אומר שאין מעברים בשביעית ולא במוצאי

שביעית] עד שלא התיר רבי להביא ירק מחוצה לארץ לארץ, אבל משהתיר רבי להביא ירק מחוצה לארץ לארץ – היא שביעית היא שני שבוע (ירושלמי, פאה פ"ה, יח ע"ד, טור 98, ומקבילות).

כלומר, תקנתו של רבי יהודה הנשיא קבעה כי בשנת השמיטה מותר להביא לארץ ירק מחוץ לארץ ויהיה מה לאכול בארץ בשביעית ובמוצאי שביעית; על סמך תקנה זו עיברו את השנה גם בשביעית ובמוצאי שביעית, לפי הצורך, כמו בכל יתר השנים שבמחזור השמיטה.

ב. הסמיכה

עוצמתו של רבי יהודה הנשיא באה לידי ביטוי במיוחד בכך שריכוז בידיו את הסמכות הבלעדית של הענקת הסמיכה. סמיכה, או מינוי בלשון הירושלמי, כללה בתקופת רבי יהודה הנשיא הענקת תואר רבי והענקת סמכויות מסוימות לממלאי תפקידים בתחומי השיפוט בידי ממונות וקנסות וההוראה בידי איסור והיתר, בדומה לאחד מתפקידיהם של הרבנים עד ימינו. כל חברי בית הוועד – הסנהדרין בלשון התלמוד הבבלי – היו חכמים בעלי סמיכה. מובן מאליו שהאדם או המוסד שניתנה להם הסמכות להעניק סמיכה זכו בעוצמה רבה, ועל רקע זה נוצר מתח בין הנשיאים, שרצו שסמכות זו תרוכז בידיהם, לבין שאר חברי בית הוועד, שביקשו להתחלק בה עם הנשיא. תולדותיה של מחלוקת זו משתקפות במסורת הבאה:

אמר רבי בא [אבא]: בראשונה היה כל אחד ואחד ממנה את תלמידיו, כגון רבן יוחנן בן זכאי [זכאי] מינה את רבי ליעזר [אליעזר] ואת רבי יהושע, ורבי יהושע את רבי עקיבה, ורבי עקיבה את רבי מאיר ואת רבי שמעון... חזרו וחלקו כבוד לבית הזה [בית הנשיאות], אמרו: בית דין שמינה שלא לדעת הנשיא אין מינויו מינוי ונשיא שמינה שלא לדעת בית דין מינוי מינוי, חזרו והתקינו: שלא יהו [יהיו] בית דין ממנין אלא מדעת הנשיא ושלא יהא הנשיא ממנה אלא מדעת בית דין (ירושלמי, סנהדרין פ"א, יט ע"א, טורים 1269–1270).

לפי מסורת זו של רבי אבא (בירושלמי רווחת השמטת האל"ף התחילית בשמו של אדם), בן הדור השלישי של אמוראי ארץ ישראל, היו שלושה שלבים בהענקת הסמיכה: בתחילה כל אחד מחברי בית הוועד מינה את תלמידיו, לאחר מכן רק הנשיא מינה, ולבסוף המינוי התבצע תוך שיתוף פעולה בין הנשיא לבין בית הוועד.

לכאורה מציינים שלבים אלה רק את תולדות המאבק על הזכות להעניק סמיכה בין הנשיא לבין בית הוועד, ואולם קיים קושי בהבנת השלב הראשון, שכן הוא מוגדר: "כל אחד ממנה את תלמידיו", ואילו הדוגמאות לכך הן רבן יוחנן בן זכאי, רבי יהושע ורבי עקיבא, והרי חכמים אלה אינם בבחינת "כל אחד". בלתי סביר הוא שרבי אבא ידבר על "כל אחד" שממנה את תלמידיו, וידגים בחכמי ישראל מן השורה הראשונה.

מסתבר אפוא כי בנוסף למתח שהתגלע בין הנשיא לבין חכמי בית הוועד בנוגע להענקת הסמיכה, משקפת מימרה זו מתיחות נוספת – בין רבן גמליאל דיבנה ושושלת הנשיאות לבין רבן יוחנן בן זכאי והשושלת הרוחנית של תלמידיו; רבי יהושע בן חנניה היה מתלמידיו המובהקים של רבן יוחנן בן זכאי, רבי עקיבא היה תלמידו של רבי יהושע, ואילו רבי שמעון בר יוחאי ורבי מאיר היו תלמידיו המובהקים של רבי עקיבא. דהיינו, המלים "כל אחד" מוסרות לנו כי לא רק בני שושלת הנשיאות הסמיכו את תלמידיהם, אלא שכך נהגו גם ראשי השושלת הרוחנית של תלמידי רבן יוחנן בן זכאי. דברים מקבילים מצויים במסכת אבות המציינת את שושלת הנשיאים לדורותיהם ולמימרותיהם, ובמקביל לרבן גמליאל דיבנה מציינת את רבן יוחנן בן זכאי ואת תלמידיו, על מימרותיהם. תחילה באים אחרי דברי הלל ושמאי דברי שושלת הנשיאות לדורותיה (משנה, אבות א, טז-ב, ז), לאחר מכן שנוי מבחינה כרונולוגית במקביל "רבן יוחנן בן זכאי קבל מהלל ושמאי" (שם ב, ח), ובהמשך באים דברי החכמים מהשושלת הרוחנית של תלמידי רבן יוחנן בן זכאי.

ולענייננו, בשלב הראשון בדורות הראשונים לאחר החורבן היתה הסמכות להעניק מינויים נתונה בידי רבן גמליאל ושושלתו (אין יודעים בוודאות אם כבר הוענק לו התואר נשיא), כמו גם בידי רבן יוחנן בן זכאי ושושלת תלמידיו. זמנו של שלב זה לפי הדוגמות – תקופות יבנה ואושה. לעומת זאת, בשלב השני שלט רבי יהודה הנשיא שליטה מלאה ובלעדית בהענקת הסמיכה, ועל פיו יישק כל דבר בנושא זה. אחרי ימי רבי יהודה הנשיא, עם ההפרדה בין הנשיאות לבין בית הוועד, היתה הענקת הסמיכה מצויה בידי הנשיאות כמו גם בידי בית הוועד (המכונה במקור "בית דין"), ולפי המקור דלעיל, תוך חובת התייעצות הדדית.

רבים המקורות המעידים כי רבי יהודה הנשיא העניק סמיכה באופן בלבדי, וכי השתמש בזכות זו גם למטרותיו הפוליטיות, בעיקר כדי להגביר את ריכוזיות שלטונו. אחד המקורות הידועים ביותר הוא בקשתו של רבי חייא להעניק מינוי לתלמידיו, שהיו אף קרובי משפחתו:

כי הוה נחית [כאשר ירד] רבה בר חנה לבבל, אמר ליה [לן] רבי חייא לרבי: בן אחי יורד לבבל, יורה [בדיני איסור והיתר]! – יורה. ידין? – ידין. יתיר בכורות? – יתיר. כי הוה נחית [כאשר ירד] רב לבבל, אמר ליה רבי חייא לרבי: בן אחותי יורד לבבל, יורה? – יורה. ידין? – ידין. יתיר בכורות? – אל יתיר (בבלי, סנהדרין ה ע"א).

ממקור זה אנו למדים בראש ובראשונה כי בידי רבי חייא – אשר היה מן הסתם ממלא תפקיד של אב בית דין לצדו של רבי יהודה הנשיא לו היה אז תפקיד כזה, כמו שהיה, דרך משל, רבי נתן אב בית דין לצד אביו רבן שמעון בן גמליאל – לא היתה סמכות להעניק סמיכה לתלמידיו, שהיו גם קרובי משפחתו. לא זו בלבד, אלא שרב, מראשי המדברים בדור הראשון של אמוראי בבל ומייסד ישיבת סורא, קיבל מידי רבי יהודה הנשיא סמיכה מוגבלת לעומת רבה בר חנה. מעבר לכך אנו למדים ממקור זה על שלושה תחומים שהסמיכה מתייחסת אליהם: יורה, ידין ויתיר בכורות. ב"יורה" הכוונה שהחכם המוסמך רשאי להורות הלכה בענייני איסור והיתר; ב"ידין" הכוונה שהחכם המוסמך רשאי לשבת בדין ואף לדון במשפטים שאינם דיני ממונות גרידא אלא שעשוי להיפסק בהם קנס; "יתיר בכורות" מקנה לו את הסמכות להתיר לכוהן שקיבל לידיו בכור בהמה טהורה, לשחוט אותו או למכור אותו. בימים שבית המקדש היה קיים, ניתן בכור בהמה טהורה לכוהן בתור קורבן, והוא אכל את בשרו בירושלים. לאחר חורבן הבית ניתן הבכור לכוהן, והלה היה רועה בעדרו עד שנופל בו מום הפוסלו להקרבת. החכם המוסמך היה בעל סמכות להתיר את הבכור לשימוש של הכוהן לאחר שקבע כי אכן נפל בו מום כזה, וכי הכוהן לא גרם לו את המום במזיד. רבה בר חנה קיבל סמכות אחרונה זו, ואילו רב, למרות שהיה גדול ממנו בתורה, לא קיבלה. יש לציין כי עד ימינו אלה הנוסח לסמיכתו של אדם לרבנות כולל את המשפט הקובע: "יורה יורה, ידין ידין".

על הבלעדיות של רבי בהענקת הסמיכה ועל כמה מנהגיו בעניין זה ניתן ללמוד מתוך נוסח צוואתו בירושלמי. על פי הכתוב בה, קבע רבי יהודה הנשיא "תקן" למספר החכמים המתמנים על ידי. הללו היו כפופים תחילה לתקופת ניסיון, ורק לאחר שהוכיחו את עצמם במהלכה, זכו ב"קביעות". אם לא עברו בהצלחה את תקופת הניסיון, היו מאבדים את המינוי. ה"תקן" היה של שני חכמים לשנה, ותקופת הניסיון נמשכה שנה אחת. בצוואתו פקד רבי על בנו לבטל את תקופת הניסיון ולמנות מיד את כל הזכאים לכך: "רבי היה ממנה שני מינויים [בשנה, השוו קהלת רבה ז, ז], אם היו כדאיים היו מתקיימים, ואם לא, היו מסתלקים".

"רבי הוה ממני תרין מינויין, אין הוון כדיי היו מתקיימין, ואין לא הוון מסתלקין"; ירושלמי, תענית פ"ד, סח ע"א, טור 728. ראו: עמ' 177).

מי שהביעו התנגדות לדרכי שלטונו של רבי יהודה הנשיא הסתכנו במניעת הסמיכה מהם, גם אם נמצאו ראויים לה. אחד המקרים הבולטים, שהוזכר לעיל, עמ' 39-40, היה של יהודה וחזקיה, בני רבי חייא, שהשוו את בית הנשיאות לראשות הגולה ואמרו כי המשיח לא יבוא עד שלא תיתמנה שתי השושלות האלה, ובכך הביעו את דעתם נגד גילויי השררה של רבי. על כך מעיר המדרש:

אמר רבי זירא: כמה חסידים ובני תורה היו ראויין לימנות [לסמיכה] כגון יהודה ב"ר חזקיה עליהם הוא אומר "וגם לאחרונים", אבל לעתיד לבא הקדוש ברוך הוא עתיד להמנות לו חבורה של צדיקים משלו ומושיבן אצלו בשיבה גדולה וקהלת רבה א, יא).

סביר להניח כי כאן לא מדובר בחכם אחד, כלומר ביהודה בן רבי חזקיה, אלא בשניים – יהודה וחזקיה – כפי שאף המדרש עצמו מדבר עליהם בלשון רבים, והכוונה לבניו של רבי חייא. הציטוט לעיל מתייחס אפוא לשני בניו אלה של רבי חייא, שכמו אחרים בימי רבי, לא זכו לסמיכה בחייהם למרות שהיו ראויים לכך, ולדעת הדרשן זכו למקום הראוי להם רק בעולם האמת. הם אכן מופיעים תדיר במקורות בשמותיהם בלבד – יהודה וחזקיה – ללא התואר "רבי". מעניינת ההדגשה שרבי מנע את הסמיכה מחסידים, ויש בכך כדי להזכיר את המתח והיריבות ששררו בין רבי יהודה הנשיא לבין רבי פנחס בן יאיר, שנידונו בפרק הקודם.

חכם אחר שרבי יהודה הנשיא לא העניק לו סמיכה במשך כל חייו משום שהשמיע דברי ביקורת נגדו היה בר קפרא. כזכור, הלה השתמש בכישורו הספרותי הסאטירי כדי לעקוץ את רבי יהודה הנשיא על עושרו, על שררתו ועל התקרבותו לאליטה העירונית; משהתקלס בר קפרא בבן אלעשה, חתנו העשיר והבור של רבי, הגיב רבי: "איני מכירך זקן" וירושלמי, מועד קטן פ"ג, פא ע"ג, טור 810. מדברים אלה הבין בר קפרא שלא יזכה בסמיכה כל עוד רבי חי.

דוגמה בולטת אף יותר לאופן התנהלותו זה של רבי יהודה הנשיא היא מניעת הסמיכה מרבי חנינה בר חמא, שלאחר מות רבי יהודה הנשיא הפך לאב בית דין, מעין ראש בית הוועד, וזאת על פי ההוראה שהורה רבי יהודה הנשיא לבנו בצוואתו שלא לנהוג כמותו בענייני סמיכה. בהקשר זה הוא גם הורה לו להעניק סמיכה בראש וראשונה לרבי חנינה בר חמא: "ימנה את רבי חנינה בר חמא

בראשה [ראשון]" ("ומני לרבי חמא בר חנינה [כאן נתהפכו שם הבן והאב, השוו למקבילה בקהלת רבה ז, ז] בראשה"; ירושלמי, תענית פ"ד, סח ע"א, טור 728). על כך מעלה התלמוד שורת שאלות:

ומדוע הוא [רבי יהודה הנשיא] לא מינה אותו [את חנינה בר חמא]? אמר רבי דרוסא: בגלל שצווחו עליו [כעסו עליו] אנשי ציפורי בציפורי, ובגלל צווחה עושים [נמנעים מלמנותו]? אמר רבי אלעזר בן רבי יוסה: על שהשיבו טעם ברבים [סתר את דברי רבי בציבור]. רבי היה יושב ושונה: וזכרו פליטיהם אותי והיו אל ההרים כיוני הגיאיות כולם הומיות [יחזקאל ז, טז] – "ופלטו פליטיהם והיו אל ההרים כיוני הגאיות כלם המות", אמר ליה: הומות! אמר לו: היכן קראת [כך את הפסוק]? אמר לו: לפני רב המנונא מבבל. אמר לו: כאשר תרד לשם אמור לו שימנה אותך לחכם, וידע [חנינה בר חמא] שלא יתמנה בימיו [של רבי יהודה הנשיא].

"ולמה לא מניתיא הוא? אמר רבי דרוסא: בגין דצווחין עלויי בציפורין ציפוראיי, ובגין צווחה עבדין? אמר רבי לעזר בי רבי יוסה: על שהשיבו טעם ברבים. רבי הוה יתיב מתני: וזכרו פליטיהם אותי והיו אל ההרים כיוני הגיאיות כולם הומיות [בדומה, יחזקאל ז, טז], אמר ליה: הומות! אמר ליה: הן קריתא? אמר ליה: קדם רב המנונא דבבל. אמר ליה: כד תיחות לתמן אמור ליה דמנייתך חכים, וידע דלא מיימני ביומיו" (שם).

כפי שמתואר בציטוט זה, רבי חנינה בר חמא העז לתקן את ציטוטו של רבי יהודה הנשיא בפרהסיה ('הומות' גם בנוסח המסורה, כלומר בתנ"ך שבידינו) ולכן מנע ממנו רבי יהודה הנשיא את הסמיכה. לפי גרסה אחרת, שנדחת מתוך שאינה נותנת סיבה מספקת למניעת הסמיכה, רבי נהג כך בגלל שרבי חנינה בר חמא העלה על עצמו את חמתם של בני עירו ציפורי משום שהוכיחם. בנוסח המקביל של הצוואה, בבבלי, רבי יהודה הנשיא מצווה לא רק להעניק סמיכה לרבי חנינה בר חמא אלא למנותו לאב בית דין, ואולי זו גם כוונתו לפי הגרסה של הירושלמי, והדברים יפורטו להלן בדיון על צוואתו של רבי יהודה הנשיא.

רבי יהודה הנשיא אף העניק סמיכה למי שבעליל לא היו ראויים לה, ובוודאי לא בשעה שהעניקה להם. דוגמה בולטת לכך היא המקרה שבו העניק סמיכה לבנו של עמיתו, רבי אלעזר ברבי שמעון, לאחר שהלה הלך לעולמו:

נזדמן רבי למקומו של רבי אלעזר בן שמעון, אמר להם: יש לו בן לאותו צדיק – אמרו לו: יש לו בן, וכל זונה שנשכרת בשניים [שני מטבעות], שוכרתו בשמונה.

הביא אותו, הסמיך אותו [בתואר] רבי, ומסרו לרבי שמעון בן איסי בן לקוניא אחי אמו [כדי שילמדו]. כל יום היה אומר [הבן]: ליישובי אני אלך [אשוב למקומי]. אמר לו: חכם עשו אותך, טלית של זהב פרסו עליך, ו"רבי" קראו לך, ואתה אומר ליישובי אני אלך? אמר לו: נשבע אני, עזובה [ממני מחשבה] זו. כאשר גדל, בא ישב בישיבה של רבי, שמע [רבי] את קולו, אמר: קול זה דומה לקולו של רבי אלעזר בן שמעון. אמרו לו: בנו הוא.

"איכלע רבי לאתריה דרבי אלעזר ברבי שמעון, אמר להם: יש לו בן לאותו צדיק? – אמרו לו: יש לו בן, וכל זונה שנשכרת בשנים, שוכרתו בשמנה. אתייה, אסמכיה ברבי, ואשלמיה לרבי שמעון בן איסי בן לקוניא אחוה דאמיה. כל יומא הוה אמר: לקרייתי אנא איזיל. אמר ליה: חכים עבדו יתך, וגולתא דדהבא פרסו עלך, ורבי קרו לך, ואת אמרת לקרייתי אנא איזיל? אמר ליה: מומי! עזובה דא. כי גדל אתא יתיב במתיבתא דרבי, שמעיה לקליה, אמר: הא קלא דמי לקליה דרבי אלעזר ברבי שמעון. אמרו ליה: בריה הוא" (בבלי, בבא מציעא פה ע"א).

אמנם בסופו של דבר אותו פוחח למד תורה והכשיר עצמו לסמיכה שקיבל בחסד, אבל ברור ששעה שרבי העניק לו את הסמיכה בזכות אבות, היה רחוק מלמשמש דוגמה לחכם בעל סמיכה כרחוק מזרח ממערב. מעשה דומה לזה המתואר במקור דלעיל מסופר על נכדו של רבי טרפון, אשר רבי הבטיח לו שאם יחזור בתשובה, ייתן לו את בתו לאשה.

רבי יהודה הנשיא ביקש להגביר את הריכוזיות של שלטונו לא רק באמצעות הבלעדיות בהענקת הסמיכה, אלא גם בפיקוח על זהותם של התלמידים שהכשירו עצמם לקראתה. לפי דברי האגדה בברייתא שבבבלי, העמיד כבר סבו, רבן גמליאל דיבנה, "שומר פתח" בשערי בית המדרש על מנת שיברור מבין המבקשים להיכנס רק את המתאימים בלבד (בבלי, ברכות כח ע"א). גם לפי המקור המקביל בירושלמי היה תהליך של סלקציה בין המועמדים, כי לאחר שהודח רבן גמליאל זמנית מתפקידו בראשות בית הוועד נוספו כיסאות רבים של לומדים (ירושלמי, ברכות פ"ד, ז ע"ד, טור 36). רבי יהודה הנשיא, כדרכו, הצליח להגשים את מה שלא צלח בידי סבו. הוא התקין את התקנה:

שלא ישנו לתלמידים בשוק [ברחוב], מאי דרש, "חמוקי ירכיך כמו חלאים [הכוונה כנראה לתכשיטים מעוגלים]" (שיר השירים ז, ב), מה ירך בסתר אף דברי תורה בסתר [כלומר, כשם שהירך נסתרת על ידי הבגד, אף דברי תורה צריכים להיאמר בסתר] (בבלי, מועד קטן טז ע"א-ע"ב).

ההוראה תחת כיפת השמים תאמה את אקלימה של ארץ ישראל וגם היתה מקובלת בעולם היווני והרומי. אולם לפי הדעה שמביע רבי יהודה הנשיא בציטוט לעיל, יש בדברי תורה מידע שלא כל אחד ראויו, ולכן הוא אוסר על מורים המכשירים את תלמידיהם לסמיכה להמשיך ללמד, כפי שהיה נהוג עד אז, "תחת העץ", "תחת התאנה" או "תחת הזית", ואף לא ברחוב. משעה שקבע רבי יהודה הנשיא כי ההוראה תהיה רק בבית המדרש ולא בחוץ, הוא ריכז בידיו לא רק את הענקת הסמיכה גופה, כי אם גם את הפיקוח על מידת התאמתם של המועמדים הבאים להכשיר את עצמם לקראת סמיכה, שכן כאשר הלימודים מתקיימים באתר סגור ומוגדר כבית המדרש, אפשר למנוע את הכניסה של מי שלא נמצא ראוי.

מוסכמה נוספת ששינה רבי יהודה הנשיא במגמה להגביר את הריכוזיות של הנהגתו היתה הגבלת חופש ההוראה בענייני איסור והיתר:

רבי היה בעכו, ראה אותם [את אנשי עכו] אוכלים פת נקייה [ללא סובין], אמר להם: כיצד אתם לותתים [משרים את גרגרי התבואה, כדי שלאחר מכן ייקל להפריד בין הקמח לבין הסובין]? אמרו לו: תלמיד אחד בא לכאן והורה לנו על מי ביצים שאין מכשירים, ואנחנו שולקים ביצים ולותתים במיהם [את גרגרי התבואה במים שבהם שלקו את הביצים], היו סבורים לומר, [שהתלמיד התכוון ל]מי שלק של ביצים, ולא אמר אלא מי ביצים [החלבון] עצמן. אמר רבי יעקב בר אידי: מאותה שעה גזרו שלא יהא תלמיד [שאין לו עדיין סמיכה] מורה הוריה [בענייני איסור והיתר]. רבי חייה בשם רבי הונא [אמר]: תלמיד שהורה [בענייני איסור והיתר] אין הוראתו הוראה [אין פסקו מחייב].

"רבי הוה בעכו, חמתון אכלון פיתא נקייה, אמר לון: מה אתון לתי? אמרו ליה: תלמיד אחד בא לכאן והורה לנו על מי ביצים שאין מכשירין, סברין מימר [המלים "סברין מימר" מיותרות כאן והשתרבבו מהשורה הבאה] ואנן שלקין ביעין ולתין במיהן, סברין מימר, מי שלק של ביצים, ולא אמר אלא מי ביצים עצמן. אמר רבי יעקב בר אידי: מאותה שעה גזרו שלא יהא תלמיד מורה הוריה. רבי חייה בשם רבי הונא: תלמיד שהורה אפילו כהלכה אין הוראתו הוריה" (ירושלמי, שביעית פ"ו, לו ע"ג, טור 197; השו"י בבלי, סנהדרין ה ע"ב).

נוצרה אפוא אי הבנה בין התלמיד לבין תושבי עכו באשר לנוזל שהתלמיד הורה שניתן להשרות בו את גרגרי התבואה בלי להכשירם לקבל טומאה, כלומר להפוך אותם לעלולים להיטמא. לפי ההלכה, אֲכָלִים אינם נטמאים כאשר הם באים

במגע עם מקור של טומאה, כל עוד אינם באים במגע עם מים או עם אחד מששת הנוזלים הנוספים המכשירים לקבל טומאה. כאשר התלמיד שעדיין לא קיבל סמיכה הורה בעכו שמי ביצים אינם מכשירים לקבל טומאה, התכוון לחלבונו הביצה – שאינו נמנה עם המשקים המכשירים לקבל טומאה. אלא שהתלמיד לא הסביר היטב את דבריו, ואנשי עכו הבינו שהתכוון למים שבהם מבשלים ביצים, וההלכה כמובן אינה מבחינה ביניהם לבין מים רגילים.

מקרה זה שימש לרבי יהודה הנשיא בתור עילה להתקין תקנה שביטלה את המעמד של "תלמיד שראוי להוראה" אף על פי שלא נסמך (השוו: משנה, הוריות א, א) – מעין מתמחה שלעתים החליף את המומחה. תיקונו של רבי יהודה הנשיא קבע כי בשום מקרה "לא יהא תלמיד מורה הוריה"; לפי המקבילה בבבלי, לשון התקנה היתה: "תלמיד אל יורה אלא אם כן נוטל רשות מרבו" (סנהדרין ה ע"ב). סביר להעדיף את גרסת הירושלמי, הן בגלל היותו תלמודה של ארץ ישראל, הן בגלל שתקנה חד משמעית מתאימה יותר לדרכו של רבי יהודה הנשיא.

רבי יהודה הנשיא גם נהג לגרום להשעיה זמנית, בדרך כלל לתקופה של חודש, של חכמים בעלי סמיכה שעוררו את חמתו. אפילו מקורבו, רבי חייא, נענש כך לאחר שאמר לו "רב הונא לבר [ראש הגולה בחוץ]", בעקבות הצהרתו של רבי שאין הוא מוכן לפנות את כיסאו אלא לראש הגולה, לכשיבוא הלה מבבל, שכן ייחוסו לבית דוד עדיף משלו. שעה שהבהיר לו רבי חייא שראש הגולה אמנם הגיע, אך בארון מתים, על מנת להיקבר בארץ ישראל, הוציא רבי יהודה הנשיא את רבי חייא כדי שיראה מי מחפש אותו בחוץ, ומשראה הלה שאין איש מחפש, הבין שעליו להימנע מלהופיע בפני הנשיא במשך שלושים יום (ראו עמ' 38–39).

פעם נוספת קיבל רבי חייא אותו עונש, כאשר הפר את התקנה הנזכרת של רבי יהודה הנשיא "שלא ישנו לתלמידים בשוק", ולימד בשוק באופן הפגנתי את שני בני אחיו, רב ורבה בר חנה (בבלי, מועד קטן טז ע"א–ע"ב; בדפוס הבבלי פעמים שנשתבש שמו של רבה בר חנה לרבה בר בר חנה, שהוא אמורא שחי בדור השלישי של אמוראי בבלי).

ג. פעילותו של רבי בבית שערים ובציפורי

כפי שכבר צוין, מרד בר כוכבא ותוצאותיו הקשות הביאו להעתקת מרכז הכובד של החיים היהודיים בארץ ישראל מחבל יהודה לגליל. הגליל השתתף במרד פחות מאשר חבל יהודה, ולכן גם יישוביו נפגעו פחות מגזרות השמד שהטילו הרומאים

לאחר דיכוי המרד. בעקבות זאת נוצרה תנועת מעבר של פליטים מיהודה לגליל וכן הועברו אליו מוסדות ההנהגה; הם המשיכו לפעול בגליל במשך כל תקופת המשנה והתלמוד, ולא שבו עוד ליהודה אפילו כשהתנאים אפשרו זאת. המקום הראשון בגליל שבו השתקמו מוסדות ההנהגה ובו התיישבו באופן קבוע היה אושה. על שיקומה של ההנהגה באושה נשתמרה עדות יחידה במינה:

בשלפי [בשלהי] השמד נתכנסו רבותינו לאושא, ואלו הן, רבי יהודה ורבי נחמיה, רבי מאיר ורבי יוסי שמעון בן יוחאי ורבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי ורבי אליעזר בן יעקב. שלחו אצל זקני הגליל ואמרו: כל מי שהוא למד יבוא וילמד, וכל מי שאינו למד יבוא וילמוד [וילמד]; נתכנסו ולמדו ועשו כל צרכיהן [הנחוץ להם] [שיר השירים רבה ב, ה].

זהותם ומספרם של החכמים, וכן תוכנו של השדר שהועבר לאנשי הגליל בעדות לעיל, מעידים שנושא העדות הוא "האספה המכוננת" של מוסדות ההנהגה וחידוש פעילותה של ההנהגה בגליל. ציון הזמן, שהוא נדיר במקורות חז"ל – "בשלפי השמד" – מאפשר לתארך את האירוע בשנת 138 לערך, שבמהלכה מת הקיסר הדריאנוס ונפתחה תקופת שושלת האנטונינים, עם עלייתו לכס הקיסרות של אנטונינוס פיוס (138–161). סביר להניח כי באותה עת לא היה אפשר לחדש את פעילות מוסדות ההנהגה באחת מערי הגליל מרובות האוכלוסייה היהודית, כמו ציפורי או טבריה, הגם שכבר שכנו גזרות השמד; ניסיון כזה היה מעורר מן הסתם את התנגדותם של השלטונות הרומיים, שכן הם לא היו רואים בעין יפה את העוצמה שיקבלו המוסדות היהודיים מעצם מיקומם בעיר מרכזית. יתר על כן, גם היהודים ה"תקיפים", כלומר מי שהיו מקורבים לשלטונות ונמנו עם האליטה העירונית באותן ערים, לא היו נכונים לכופ את עצמם למרותה של הנהגת חכמים. העיירה אושה נזכרת כבר בתקופת יבנה בתור מקום שנתקיימו בו חיים יהודיים פעילים, ואפילו רבן גמליאל דיבנה שהה בה זמן מה. רבי יהודה בן אלעאי, הנזכר ראשון במקור לעיל, היה בן אושה, ומצויה לגביו מסורת שהיה פרו־רומי בהשקפותיו. נסיבות אלה הן שהכשירו ככל הנראה את אושה לייעודה כמקום מושבם של מוסדות ההנהגה בדור הראשון שלאחר המרד.

רשימת מייסדי המרכז באושה מעידה על שיתוף פעולה בין חשובי התלמידים של רבי עקיבא, כמו רבי שמעון בר יוחאי ורבי מאיר, לבין חכמים בני הגליל, כמו רבי יהודה בר אלעאי מאושה ורבי יוסי בן חלפתא מציפורי. רק בכוחו של שיתוף פעולה זה ניתן להבין את המהירות שבה הופעלו והשתקמו מוסדות ההנהגה

באותה שעה קשה של שלהי המרד. רשימת המייסדים דומה בהרכבה לרשימה המופיעה במקור שנידון בקשר ללוח השנה, בדבר ההתכנסות החד פעמית לשם עיבור השנה בבקעת רימון, שהיתה ככל הנראה התכנסות מחתרית, והתקיימה לפני כינון המרכז הקבוע באושה.

ברשימות הללו נעדר שמו של רבן שמעון בן גמליאל, אביו של רבי יהודה הנשיא ומי שעתידי לעמוד בראש מוסד ההנהגה באושה. כפי שכבר צוין בתחילת הספר, סביר להניח שבראשיתה של תקופת אושה עדיין הסתתר רבן שמעון בן גמליאל מהשלטונות, ועל כל פנים לא היה יכול לעמוד מיד בראש מוסדות ההנהגה. במסורות אחדות מעיד על עצמו רבן שמעון בן גמליאל שבתקופת המרד שהה בביתר, מבצרו של בר כוכבא. אף שרדה עדות מפורשת לכך שנאלץ להסתתר מעיני הרומאים, אם כי ייתכן שמדובר בה באביו רבן גמליאל בימים שלאחר המרד הגדול (ירושלמי, תענית פ"ד, סט ע"א, טור 734; בבלי, סוטה מט ע"ב; שם, בבא קמא פג ע"א; בבלי, תענית כט ע"א).

השדר הנזכר של מרכז ההנהגה באושה לזקני הגליל מלמד עוד שמטרתם העיקרית היתה להמשיך במסורת של תקופת יבנה, שהעמידה את לימוד התורה במרכז הערכים הלאומיים. הדבקות במסורת זו על אף תוצאותי הקשות של המרד מצביעה על הקונצפציה של מוסדות ההנהגה באושה, שלפיה הוראת התורה ולימודה היו תנאי הכרחי להמשך קיומם של חיים יהודיים לאומיים. רק לאחר שהשדר יצא אל זקני הגליל, נתפנו מנהיגי אושה לעסוק בצרכיו הדחופים של העם, כמו פדיון שבויים, בלימת הירידה מהארץ, ייצוב הכלכלה וקביעת הלוח.

ייתכן שבשלב מסוים, מסיבה לא ברורה, הועברו מוסדות ההנהגה בימי רבן שמעון בן גמליאל מאושה לשפרעם. כך על כל פנים מצוי במקורות המציינים את שמות היישובים שביניהם נדדו מוסדות ההנהגה (העיקרי שבהם הוא בראשית רבה צז יג, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1220–1221; השו"ב, ראש השנה לא ע"א–ע"ב), אם כי אין מקור המתאר פעילות כזו או אחרת של מוסדות אלה בשפרעם. מכל מקום, שפרעם דומה באופיה היישובי לאושה, ולפיכך אין לייחס משמעות רבה למעבר מאושה לשפרעם, גם אם התרחש.

בהמשך העביר רבי יהודה הנשיא את מוסדות ההנהגה מאושה (או משפרעם) לעיירה בית שער, ולאחר מכן לעיר ציפורי (דיוקסריה). שני המעברים האלה מצביעים על מעמדו המיוחד ועל עוצמתו של רבי יהודה הנשיא, הן בעיני הרומאים הן בעיני היהודים. בין הקרקעות שהוענקו או הוחכרו לרבי יהודה הנשיא על ידי השלטונות הרומיים נכללו גם אדמות בית שער, אשר סביר

להניח שהיו אדמות מלכות כבר בימי הבית השני. תחילה היו קרקעות אלה קניינם של מלכי בית חשמונאי, לאחר מכן נפלו לידי הורדוס וביתו, וסופן שעברו לרשותו של הקיסר הרומי. לאחר שהשלטונות הרומיים מסרו אותן לידי של רבי יהודה הנשיא, העתיק הלה את מקום מושבו לבית שערים והעביר אליה גם את הנהגת החכמים. העברת מוסדות ההנהגה לבית שערים – שאדמותיה היו אדמות מלכות – מעידה על העמקת ההכרה הרומית ברבי יהודה הנשיא.

רבי יהודה הנשיא מופיע בספרות התלמודית בתור פוסק בשאלות הלכתיות המתעוררות בבית שערים, כמו לדוגמה בשאלות של הלכות עירוב של אכסדרה (ἐξέδρα), מסדרון מקורה לפני הבית), שעיקרן באיזו מידה האכסדרה היא חלק מרשות היחיד או מרשות הרבים. אם היא רשות הרבים, הרי אסור לטלטל בשבת חפצים מהבית אל האכסדרה. הדבר תלוי, בין השאר, במספר העמודים שתוחמים אותה:

רבי מתיר [לטלטל בשבת ל]אכסדרה בבית שערים. כמה עמודים היו בה? רבי יעקב בר אחא אמר: רבי חייה, רבי יוסה, אחד אמר: ששה, ואחד אמר: שמונה. אמר רבי יעקב בר אחא: ואינם חולקים, מי שאמר, ששה, אינו מחשב שני אלה החיצוניים, מי שאמר, שמונה, מחשב שני אלה החיצוניים.

"רבי מתיר אכסדרה בבית שריי. כמה עמודין היה בה? רבי יעקב בר אחא אמר: רבי חייה, רבי יוסה, חד אמר: ששה, וחד אמר: שמונה. אמר רבי יעקב בר אחא: ולא פליגי, מאן דמר, ששה, לא מחשב אילין תרין ברייא. מאן דמר, שמונה, מחשב אילין תרין ברייא" וירושלמי, עירובין פ"א, יח ע"ג, טור 452).

ברור לגמרי שרבי יהודה הנשיא מופיע כאן בתור החכם המרכזי בבית שערים, מכך שהוא פוסק הלכות עבור אנשי העיר. בתור חכם העיר הוא מופיע גם לגבי "מעשה בבית שערים והטביליה קודם לאמה" (בבלי, נדה לב ע"א). המשנה קובעת כי תינוקת, אפילו היא בת יום אחד, שנפלט דם מאבר המין שלה, נטמאת טומאת נדה (משנה, נדה ה, ג). על מקרה כזה, שהיה בבית שערים, מעיד רבי יהודה הנשיא, ולדבריו הטבילו את התינוקת במקווה לאחר שבעה נקיים, דהיינו לאחר שבעה ימים שלא ניכרו באבר מינה סימני דם. יצא שהתינוקת טבלה עוד קודם שטבלה אמה, שצריכה לטבול במקווה ארבעה עשר יום לאחר לידה של נקבה.

דוגמה נוספת למעמדו של רבי בבית שערים היא המקרה שבו פסק בדינה של אשה, ש"הלך בעלה למדינת הים [חוץ לארץ]" ולא שמעו שמת. רבין – אחד מן ה"נחותי", שתפקידם היה להביא מתורת ארץ ישראל לבבל – מעיד כי המעשה

הובא לפני רבי יהודה הנשיא בבית שערים, ולא פסק לה מזונות, שמא שלח לה בעלה מחוץ לארץ כסף לפרנסתה, או שמא השאיר לה כסף כדי פרנסתה קודם צאתו. עוד מעיד רבין כי במעשה דומה, שבא לפני רבי ישמעאל בציפורי, פסק לה הלה מזונות (בבלי, כתובות קז ע"ב, ובדומה לכך בירושלמי, שם פי"ג, לה ע"ד, טור 1012; רב דימי, גם הוא מן הנחותי, מעיד קודם לכן באותה סוגיה על היפוך הדברים). סיכומו של דבר, רבי יהודה הנשיא עמד מטבע הדברים גם בראש בית המדרש המקומי בבית שערים, והיה פוסק שם הלכות בעניינים שהובאו לפניו, וכמו שקובעת הברייתא על בתי הדין ה"פים" לדורותיהם: "תנו רבנן: 'צדק צדק תרדף' (דברים טז, כ), הלך אחר חכמים לשיבה... אחר רבי לבית שערים" (בבלי, סנהדרין לב ע"ב). כאן משתמש התלמוד הבבלי במונח הבבלי "שיבה" עבור בתי מדרשותיהם של החכמים במקומות מושבם.

עם המעבר לציפורי, עברו מוסדות ההנהגה העצמית בגליל לראשונה לעיר במעמד של פוליס. התנאים לכך הבשילו משעה שחברי מוסדות ההנהגה העירוניים, ושאר בני האליטה העירונית בציפורי ובערים אחרות, היו מוכנים לכפוף את עצמם להנהגתו של רבי יהודה הנשיא. קודם לימי רבי נמנעו הללו בדרך כלל מלקבל על עצמם את מרות מוסדות ההנהגה העצמית של החכמים, עקב התקרבותם לשלטונות הרומיים ולתרבות ההלניסטית-רומית. אין ספק שהסיבות המכריעות לשינוי היו הכרתם הגוברת של השלטונות במוסדות ההנהגה שרבי יהודה הנשיא עמד בראשם, בכלל, וקשריהם האמיצים של השלטונות עם רבי בפרט. הדברים באו לידי ביטוי, לדוגמה, בפנייתם של מוסדות ההנהגה העירוניים לרבי יהודה הנשיא, שכבר עסקנו בהם בפרק השלישי, על מנת שיחלק ביניהם את האחריות לתשלומי המסים הרומיים.

מסורת תלמודית בבליית תולה את המעבר מבית שערים לציפורי בסיבה אחרת – מחלתו של רבי יהודה הנשיא: "רבי בבית שערים היה, אלא כיוון שחלה, הביאוהו לציפורי, שגבוהה ואוירה נעים" ("רבי בבית שערים הוה, אלא כיון דחלש, אמטיוהי לציפורי, דמדליא ובסיס אוירא"; בבלי, כתובות קג ע"ב-קד ע"א). אכן, מצויות מסורות על המחלות שתקפו את רבי יהודה הנשיא ערב מותו. ואולם רבי ומוסדות ההנהגה ישבו בציפורי תקופה ממושכת, ואין ספק שניתן למצוא בגליל יישובים שאקלימם טוב בהרבה מזה של בית שערים וציפורי כאחד. המקורות מדברים על שבע עשרה שנה שעשה רבי יהודה הנשיא בציפורי. גם אם מספר זה בא בתור מדרש על שבע עשרה שנות חיי יעקב בארץ מצרים, עדיין יש בכך כדי להעיד על שהות ממושכת.

עיקרו של המעבר מבית שערים לציפורי מצביע על שלב נוסף בהתעצמותם של מוסדות ההנהגה בגליל, והוא מבטא את ההגמוניה של רבי יהודה הנשיא על האליטה היהודית העירונית, שבידיה היתה נתונה ההנהגה העירונית. העברת מוסדות ההנהגה לציפורי ופעילותם במקום גם תרמו לחיזוק היישוב היהודי בעיר, שכן הם הביאו, בין השאר, לנהירת תלמידי חכמים לעיר ולהקמת מספר רב של בתי מדרשות ובתי כנסיות בציפורי, בעיקר בתקופת רבי יהודה הנשיא. בנוסף, הימצאותו של רבי בציפורי חיזקה את קשריה של עיר זו עם רומא, ועובדה זו אף קיבלה ביטוי בכתובות שעל גבי מטבעות העיר. כך לדוגמה נמצא מטבע שעל צדו האחד טבועה דמותו של הקיסר קרקלה, ועל צדו האחר הכתובת: "דיוקיסריה [ציפורי] הקדושה ועיר מקלט אוטונומית, ידידה ובת ברית עם הסנאט הקדוש והעם הרומי" ו' משורר, מטבעות ערי ארץ-ישראל ועבר הירדן בתקופה הרומית, ירושלים 1984, עמ' 37, מס' 94. הנומיסמט יעקב משורר אף דימה למצוא בכתובת זו אזכור של מוסדות ההנהגה העצמית של היהודים, כלומר של רבי יהודה הנשיא ובית הוועד, וציון ידידותם עם הסנאט הרומי. ואולם יש בכך ספקולציה מרחיקת לכת, הנובעת מתרגום לא מדויק של הכתובת היוונית. עוד יש לקחת בחשבון שהמטבע הוא של העיר דיוקיסריה, והכתובת מבטאת אפוא את גישת מנהיגי העירוניים, שאינה זהה בהכרח לחלוטין עם זו של השלטונות הרומיים.

העדותות בספרות התלמודית על הימצאותו של רבי יהודה הנשיא בבית שערים ובציפורי הביאו חוקרים לחפש בשני יישובים אלה אתרים ומבנים הקשורים בו ובחיו. לאחרונה הועלתה הסברה שזוהה ביתו של רבי בבית שערים. מדובר במבנה, שעל-פי הממצא הקראמי והנומיסמטי (שרידי כלי החרס והמטבעות) שהתגלה בו, נבנה במחצית השנייה של המאה השנייה, היינו בזמן נשיאותו של רבי. ממדי הבית מעידים על עושר בעליו, והוא מכיל בין השאר אכסדרה ואורווה רחבת ממדים – התואמות את הסיפור התלמודי בדבר הפרדות הלבנות של רבי, שכבר הוזכר בספר. עם זאת, יש לציין כי בעת ההיא לכל אדם אמיד, לא רק לנשיא, היו עשויות להיות אורוות רחבות ידיים. יתרה מזאת, לגבי האכסדרה אין המקור התלמודי מציין כלל ועיקר שהיתה בבית הנשיא, אלא רק שרבי התיר לטלטל באכסדרה שהיתה בבית שערים.

מבנה נוסף שחוקרים מייחסים לו קישור היסטורי לרבי הוא הבסיליקה המרשימה שנחשפה מדרום מערב לבית שערים. מדובר בבניין גדול שאורכו 40 מטרים ורוחבו 15 מטרים והוא בנוי מאבני גזית גדולות, שעל דופןותיהן החיצוניות זיזים חלקים ושטוחים. הבניין כמו כל בסיליקה מחולק לשלושה

מרחבים על ידי שני טורי עמודים, ולפניו חצר מרווחת שנכנסו ממנה לבסיליקה דרך פרוזדור (נרתקס) צר. לפי הממצא הקראמי והנומיסמטי נקבע שהבניין נבנה בתקופה שבין אמצע המאה השנייה לתחילת המאה השלישית, כלומר פחות או יותר בימי נשיאותו של רבי יהודה הנשיא בבית שערים, והוא עמד על תלו קרוב למאתיים שנה. יש המבקשים לראות במבנה זה את מקום מושבם של מוסדות ההנהגה שעה שאלה שהו בבית שערים בחלק מתקופת נשיאותו של רבי יהודה הנשיא. ואולם כל עוד לא התגלה ממצא המאשר השערה זו, למשל כתובת, אפשר גם שמדובר במבנה ציבורי אשר בו התקיים השוק (קניון דאז) וכיצא בזה, ולא היה בהכרח מקום מושבם של הנשיאות ושל בית הוועד. באופן דומה יש להתייחס למבנה הגדול שחשף לא מכבר יזהר הירשפלד בטבריה, שזמנו תואם את התקופה שבה ישבו מוסדות ההנהגה בטבריה, אבל אין כל הוכחה לכך שהוא אכן היה מקום מושבם. בבית הקברות בבית שערים ובשאלה אם אפשר לזהות בו את קברו של רבי נדון בהמשך.

לפי סברה מהשנים האחרונות, זוהה בציפורי הבית שבו שהה רבי יהודה הנשיא ביישוב זה לאחר שעבר אליו מבית שערים. מדובר בבית מידות השוכן מדרום לתיאטרון, שעל פי הממצא הארכיאולוגי נבנה במאה השלישית לספירה. באגף ששימש לצורכי הבית היומיומיים נמצא בית כיסא שברצפת הפסיפס הלבנה שלו הכתובת היוונית "היגינה" – $\Upsilon\gamma(i)\epsilon(\alpha)$. הדבר מזכיר את דעת רבי יוסי השנויה בברייתא על השאלה "איזה עשיר – כל שיש לו בית הכסא סמוך לשולחנו" (ובבלי, שבת כה ע"ב). הטרקלין המרווח של המבנה בציפורי מתאפיין ברצפת פסיפס הכוללת סצנות שונות מחיי של דיוניסוס – אל היין והרגשות במיתולוגיה היוונית – ובהן תחרות בסביאת יין בינו לבין הרקלס (הגיבור המיתולוגי של היוונים, הידוע ברומא בשם הרקולס). רצפת פסיפס זו נתפרסמה במיוחד בזכות פרוטומה של אשה יפהפייה, עטורה זר עלי דפנה ובאוזניה עגילים, במקד הצלע הצפונית של מסגרת הפסיפס (ראו על עטיפת ספר זה). בזכות הבעת פניה המיוחדת, זכתה אשה זו בימינו בכינוי "המונה ליזה של הגליל".

עצם הימצאותו של פסיפס פגאני במבנה אינה שוללת את האפשרות שהיה זה ביתו של רבי יהודה הנשיא, שכן אפשר שבעיניו זה היה קישוט גרידא, ביטוי טבעי לקרבתו לתרבות הרומית. יתרה מכך, באותה תקופה לערך נבנה בית הכנסת בחמת טבריה, שבמרכז הפסיפס שלו מצויה תמונה של אל השמש הליוס רכוב על מרכבתו, מוקף בגלגל המזלות ובהם דמות עירומה. התורם העיקרי להקמת בית הכנסת, הנזכר בשתיים מהכתובות שהתגלו במבנה, היה סוורוס, המכונה באחת

מהן תלמיד-מִשְׁרֵת של "הנשיאים המהוללים". גם בציפורי עצמה נחשפה רצפת פסיפס של בית כנסת, אמנם מראשית המאה החמישית, שבמרכזה גלגל המזלות ובטבורו מרכבתו של הליוס. אם כך היה בבתי כנסת, אין סיבה שלא יקשט פסיפס פגאני את ביתו של רבי. ואולם עד עתה טרם התגלה ממצא שיאשר בבירור את הסברה שרבי יהודה הנשיא אכן התגורר בבית המידות בציפורי.

לעומת זאת, אין ספק כי מן הממצא הארכיאולוגי מתקופתו של רבי יהודה הנשיא שהתגלה בבית שערים ובציפורי ניתן ללמוד על החיים בתקופה הנידונה: על מצבם הכלכלי המשופר של יישובים אלה, על אורח החיים של שכבת האמידים ועל פתיחותה של התרבות היהודית כלפי מה שנחשב בעבר לעבודה זרה, בעקבות תחושת היציבות והעוצמה שחשו יהודי ארץ ישראל בהנהגת רבי.

ד. סיורי רבי יהודה הנשיא

כאבותיו לפניו, נהג גם רבי יהודה הנשיא לסייר ביישובי הארץ. הסיורים נמנו עם הדרכים העיקריות שבאמצעותן קיימו מוסדות ההנהגה בתקופת המשנה והתלמוד את שליטתם על יישובי הארץ. מנהג זה, שאומץ על ידי שושלת הנשיאות בעקבות הקיסרים והנציבים הרומים, אפשר למנהיגים היהודים לעמוד על הלך הרוחות בקרב עמם, לפקח על היישובים היהודיים, להעניק מינויים מקומיים, לענות על שאלות בהלכה, לשפוט במקרים כאלה ואחרים, ובכלל לפעול להידוק הקשר בין תושבי הפריפריה לבין המרכז.

מתקופת רבי יהודה הנשיא נותר המקור היחיד המפרט כיצד ביצע הנשיא מינוי מקומי במהלך אחד מסיוריו אלה:

רבנו הוה עבר על [היה עובר ליד] סימוניה, יצאו אנשי סימוניה לקראתו, אמרו לו: רבי תן לנו אדם שיהא מקרא ומשנה אותנו [מלמד אותנו מקרא ומשנה, או מלמד אותנו קריאה ושינון] ודן דינינו. נתן להם לוי בן סיסי... (בראשית רבה פא ב, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 969-972).

כאשר רבי יהודה הנשיא עבר בסיורו על פני סימוניה, היא שְׁמֵרוֹן הסמוכה לנהלל של ימינו, ביקשוהו בני היישוב למנות להם מורה ושופט. מצד אחד ניתן לראות מעשה זה כדגם למקרים אפשריים אחרים אצל רבי יהודה הנשיא ואצל נשיאים אחרים ולקבוע שנהגו כדרך השליטים הרומיים, שהיו ממנים שופטים בעת סיוריהם. מצד אחר יש מקום לשתי הסתייגויות מן הפירוש הנידון למקור זה:

ראשית, סימוניה היתה סמוכה לבית שערים, מקום מושבו של רבי יהודה הנשיא, ולכן נשאלת השאלה באיזו מידה ניתן ללמוד ממקרה זה על מעשיו של רבי לגבי ארץ ישראל בכללותה; שנית, במקור מקביל מצוין כי בני סימוניה באו למקומו של רבי יהודה הנשיא על מנת לשטוח בפניו את בקשתם (ירושלמי, יבמות פ"ב, יג ע"א, טור 889), ולא מדובר במעשה שהתרחש תוך כדי סיורו של רבי ברחבי הארץ. מכל מקום, המקור תואם את הדרך הריכוזית שבה נהג רבי יהודה הנשיא בכל המינויים שהעניק.

במסורות על סיוריו של רבי יהודה הנשיא בארץ נזכרות בשמן שתי ערים – עכו ולוד. עיר הנמל עכו זכתה למעמד של קולוניה ושכנה על צומת דרכים מרכזי בגבול בין הפרובינקיות פיניקיה (Phoenice) וסוריה-פלשתינה. לוד שכנה אף היא על צומת דרכים מרכזי. היא קיבלה מעמד של פוליס בימי רבי יהודה הנשיא ופעל בה בית המדרש החשוב ביותר בדרום בעת ההיא. בכך המשיך רבי יהודה הנשיא את המסורת של סבו, רבן גמליאל דיבנה, שכיוון את סיוריו אל הערים המרכזיות שביהודה ובגליל.

בספרות התלמודית לא נזכרים במפורש שמות של יישובים נוספים שאליהם הגיע רבי במסגרת סיוריו, אבל על הסיורים עצמם יש עדויות נוספות: רבי נמצא "מהלך בדרך" עם רבי חייא (בבלי, חגיגה ה ע"ב); עם רבי יוסי ברבי יהודה (בראשית רבה עו ה, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 906); מהלך למקום אחד עם תלמידיו (בבלי, שבת קכה ע"ב, ועוד); מזדמן למקומו של רבי אלעזר ברבי שמעון (בבלי, בבא מציעא פה ע"א). רבי יהודה הנשיא הרבה ככל הנראה במסעות לעומת אביו, רבן שמעון בן גמליאל, אשר לגביו אין ידיעות על כך שיצא מתחום הגליל בימים שבהם כיהן כנשיא. אולם יש על רבי הרבה פחות ידיעות בנושא מאשר על סבו רבן גמליאל דיבנה. דומה שההסבר לכך נעוץ בעוצמתו הרבה של רבי כמנהיג, שאפשרה לו למעט ב"סיורי פיקוח" ביישובי הארץ ולהסתפק בדרך כלל לצורך עניינים כאלה בשליחת חבריו ותלמידיו. על רקע זה מצביע השימוש בביטוי "יצא פלוני ליישוב" שהוטבע בימי רבי יהודה הנשיא ושימש גם בימי צאצאיו. לדוגמה: יוחנן חקוקאה, בן דורו של רבי יהודה הנשיא, "נפק לקרייתא [יצא לכפרים]" (בבלי, פסחים ג ע"ב); "בני רבי חייא נפוק לקרייתא [יצאו לכפרים]" (בבלי, ברכות יח ע"ב; שם, ביצה ט ע"ב), וכיוצא בזה.

בכללם של המקורות הללו מסופר שבני המקום שאליו נשלחו שליחיו של רבי היו שואלים אותם שאלות בהלכה ובאגדה. על רבי חייא נאמר ש"ריבץ [הרביץ] תורה בישראל" וש"הלך לגולה כדי ללמד" (ירושלמי, כלאים פ"ט, לב ע"ב, טור

175; שם, כתובות פי"ב, לה ע"א, טור 1010). מקור נוסף מעיד על רבי חייא שהיה יוצא ליישובים על מנת לפקח על החינוך ולהתקין בהם בתי ספר (בבלי, בבא מציעא פה ע"ב; השו"ב, שם, כתובות קג ע"ב). בהקשר זה יש להזכיר כאן את החכמים שנשלחו על ידי רבי יהודה הנשיא כדי לקדש את החודש או לעבר את השנה. כבר הוזכר לעיל כי עוצמתו הרבה של רבי יהודה הנשיא אפשרה לו להאציל סמכויות בכל הנוגע לקביעת הלוח, והוא לא חש הכרח לקבוע את הלוח בעצמו, כפי שדרש סבן, רבן גמליאל דיבנה.

אשר לנסיעות של מנהיגי ישראל לתפוצות, יש עדויות שרבן גמליאל דיבנה וראשי החכמים בתקופתו ביקרו במהלך סיוריהם ברומא לפחות פעמיים. בנסיעותיהם בתפוצות הם הורו בענייני איסור והיתר, לימדו תורה, נפגשו עם בני הקהילות היהודיות, פדו שבויים ונפגשו גם עם אנשי השלטון. עם זאת, אין מסורת על נסיעה לרומא של רבי יהודה הנשיא. אפשר שנסע ואין הדבר נזכר במקורות, ואפשר שלא נסע כלל. על כל פנים, קשריו הטובים עם השלטונות הרומיים אפשרו לו מן הסתם לנהוג את נשיאותו אף בלי שיצטרך לאמצעי זה כלל ועיקר.

ה. גילויי אופוזיציה לרבי יהודה הנשיא

לכל העומדים בראש בית הוועד ולכל הנשיאים, בין לפני רבי יהודה הנשיא ובין לאחריו, היתה אופוזיציה. אין מדובר כאן במפלגת אופוזיציה במובן המודרני של המושג, אלא בגורמים שביקשו לכרסם במעמדו של המנהיג. רבי יהודה הנשיא היה מצד אחד הנערץ והחזק שבמנהיגים, אבל מצד שני, דווקא בגלל עוצמתו נתעוררו כלפיו גילויי התנגדות לא מעטים ולא קלים, שחלקם כבר הוזכרו במהלך הפרקים הקודמים.

כאמור, רבי יהודה הנשיא היה אחד המנהיגים הנערצים ביותר שקמו לעם ישראל. חכמים העמידו אותו בשורה אחת עם גדולי המושיעים שקמו לעם, כמו דניאל וחבריו, שמעון הצדיק, מתתיהו החשמונאי ובניו, מרדכי ואסתר (בבלי, מגילה יא ע"א), ולא נחה דעתם עד שאמרו "מימות משה ועד רבי לא מצינו [מצאנו] תורה וגדולה במקום אחד" (בבלי, גיטין נט ע"א; שם, סנהדרין לו ע"א). אולם האיחוד של תורה וגדולה שנתגלם בדמותו של רבי יהודה הנשיא היה לו גם לרועץ. עולם החכמים – של תורה ומצוות, של הנהגה עממית ושל מלכות שמים – לא עלה בקנה אחד עם ההנהגה הארצית של רבי, שהיתה מעין מונרכיה שהושתתה על ייחוס לבית דוד, על הכרת השלטון הרומי ועל התקרבות לאלטיטה

העירונית, והעושר והשררה היו בין ביטוייה החיצוניים הבולטים. עולם החכמים היה גם שמרני מעצם טיבו, ולא היה מוכן – מבחינה דתית ונפשית כאחד – להצטרף לרפורמות שהכניס רבי יהודה הנשיא בהלכה. מי שהיו מוכנים לקבל את משנתו בתור המשנה המחייבת אשר אין בלתה, התייחסו בביקורתיות לתקנותיו החדשניות. אלה היו אפוא שני הגורמים לגילויים האופוזיציוניים כלפי רבי: השררה והתקנות הרפורמטוריות.

הגורמים המתנגדים לדרכי השררה של רבי יהודה הנשיא באו הן מתוך חוגי מקורביו, הן מתוך חוגי המרוחקים ממנו. בניו של רבי חייא, החכם המקורב לו ביותר, השוו את השררה שבה נהג את נשיאותו לזו של ראש הגולה שעה שאמר: "אין בן דוד בא עד שיכלו שני בתי אבות מישראל, ואלו הן: ראש גולה שבבבל, ונשיא שבארץ ישראל" (בבלי, סנהדרין לח ע"א). היו גם תלמידי חכמים בין ראשי הגולה, אולם עיקר תפקידם היה בתחום המינהל החילוני, ובפועל הם היו מעין נסיכים שסביבם צמחה חצר שלטון מזרחית מובהקת עם סממנים מובלטים של עושר ופאר. כך לדוגמה, "הרכב הצמוד" שלהם ושל בני משפחותיהם ואנשי חצרם היה מרכבות זהב בעלות כיסויי תכלת; "השעון המעורר" שלהם היה מקהלה מזמרת. הדברים לעיל שמטיחים בני רבי חייא ברבי יהודה הנשיא מותחים ביקורת על רבי כבר מעצם ההשוואה שלו – שהיה גם ראש לחכמים – עם ראש הגולה, שייצג שררה בלבד, ועוקצניים בעטיה של ה"נבואה" שמשח בן דוד לא יבוא עד שתכלינה שושלות רבי וראש הגולה, המייחסות עצמן לבית דוד.

השוואה מעין זו בין ההנהגה של רבי יהודה הנשיא לבין זו של ראש הגולה ישנה גם במעשה שנידון כבר במבוא, שבו רבי יהודה הנשיא אומר כי אינו מוכן לפנות את משרתו לאיש פרט לראש הגולה שיבוא לארץ ישראל, בשל ייחוסו העדיף של ראש הגולה לבית דוד דרך האב. כזכור, לימים משטה בו רבי חייא ואומר לו שראש הגולה הגיע, שעה שלאמתו של דבר הלה "הגיע" בארון מתים על מנת להביאו לקבורה בארץ ישראל.

גינוני המלכות של רבי יהודה הנשיא היו לצנינים גם בעיניהם של החסידים. כבר תואר בפרק הרביעי כיצד רבי פנחס בן יאיר, ראש לחסידים, לא היה מוכן להיכנס לסעודה בבית הנשיא שאלה הזמינו רבי למרות שאישר קודם לכן את בואו, בגלל הפרדות הלבנות של רבי שראה בחצרו. התהום בין רבי פנחס בן יאיר לבין רבי יהודה הנשיא נפערה בראש וראשונה מהניגוד שבין התנהלותו ה"מונרכית" כביכול של המנהיג הלגיטימי, לבין דמותו העממית של ראש החסידים הכריזמטי.

ביקורת על התקרבותו של רבי יהודה הנשיא לאלטיה העירונית ולחוגים של בעלי הממון – פן נוסף של התנהלותו כמנהיג – פגשנו במעשה שבו בר כפרא לועג לבן אלעשה, חתנו העשיר והבור של רבי יהודה הנשיא. החכמים גם ביטאו את לעגם למעמד שנותן רבי לבעלי ההון כאשר אמרו, ככל הנראה באירוניה: "רבי מכבד עשירים". ביקורת על הקשר בין הון לשלטון היא אפוא עתיקת יומין.

רבי פנחס בן יאיר ובר כפרא היו אנשי הדרום. גם בתקופות קודמות שררה מתיחות בין תושבי יהודה לבין תושבי הגליל על רקע המרחק הגיאוגרפי במושגי העת העתיקה, הבדלי המנהגים, השוני במבטא וכיוצא בזה, ואפשר שהתנגדותם של השניים לגילויי השררה של רבי יהודה הנשיא קשורה גם לעובדה זו. רבי יהודה הנשיא, מצדו, תרם גם הוא ליחסים האמביוולנטיים, תחילה כאשר החזיר את קביעת הלוח ליהודה וקבע אותה בלוד, שבה שכן בית המדרש המרכזי של דרום הארץ, ולאחר מכן, משהתחזק בית מדרש זה למעלה מטעמו של רבי, שב והוציאה מלוד (ראו לעיל, עמ' 119–120). יחד עם זאת, רבי יהודה הנשיא הכיר בכוחו של מרכז ההוראה בדרום ובכוחו של רבי פנחס בן יאיר, וכשרבי בא "לטהר" את אשקלון על ידי הכנסתה לתחומיה ההלכתיים של ארץ ישראל ולפטור אותה בעקבות כך מהשביעית ומהמעשרות, הוא הטריח את עצמו ללוד כדי להתייעץ בראש מתנגדיו – רבי פנחס בן יאיר החסיד (העניין נידון בהרחבה בפרק השלישי).

עושרו הרב של רבי יהודה הנשיא, הגם שהיה מקור גאווה לעם עד כדי השוואת מנהיגם לקיסר הרומי ולמלך פרס, היה גם הוא מטרה למימרות ביקורתיות מצד המתנגדים לו. כמו למשל הביקורת על העלות הגבוהה של משתה החתונה של בנו שמעון:

רבי עשה לו משתה [חתונה] לרבי שמעון בנו. כתב [מישהו] על החופה, עשרים וארבעה אלף ריבוא [240 מיליון] דינרים הוצאו על בית החופה הזה.
 "רבי עבד ליה הלולא לרבי שמעון ברבי. כתב על בית גנא, עשרין וארבעה אלפין ריבואין דינרין נפקו על בית גנא דין" (בבלי, נדרים נ ע"ב).

גובה ההוצאה – 240 מיליון דינרים – הוא בוודאי הגזמה רבת, אך עדיין יש בציון זה להעיד על הוצאה מנקרת עיניים.

התקנות הרפורמטוריות של רבי יהודה הנשיא היו הסיבה השנייה להתנגדות כלפיו. במהלך הספר הוזכרו שני מקרים שבהם רבי יהודה הנשיא חזר בו מתקנותיו בעקבות הביקורת שהשמיעו חכמים כלפיו. במקרה האחד רצה רבי לבטל את השמיטה כליל, ועורר עליו בשל כך את התנגדותו של רבי פנחס בן יאיר,

אשר מעצם חסידותו הגן על העניים, מי שהיו יוצאים הנפסדים הראשונים לו התבטלה השמיטה. רבי יהודה הנשיא רצה להימנע מקביעת תקנה שלא תתקבל על כלל העם, ואולי אף תפוג בין הגליל לבין יהודה, ולכן חזר בו מכוונתו. במקרה השני רצה רבי יהודה הנשיא לבטל את הצומות החלים ב"ז בתמוז ובט' באב כאבל על חורבן הבית השני, והוא נסוג מכוונתו זו לאחר שחכמים לא שיתפו עמו פעולה. מאחר שהמקור אינו מציין את שמותיהם של המתנגדים, סביר להניח שההתנגדות היתה רחבה.

חכמים גם ביקרו תקנות אחרות של רבי יהודה הנשיא, שהיו פחות רפורמטוריות מהתקנות שמהן הוא נסוג. במקרים אלה עמד רבי יהודה הנשיא על דעתו ואישר את תוקף תקנותיו, כמו בדוגמה להלן, שבה ביקש לפטור את הערים המעורבות ממעשרות ומשבועית:

רבי התיר בית שאן, רבי התיר קיסרין, רבי התיר בית-גוברין, רבי התיר כפר צמח, רבי התיר ליקח ירק במוצאי שביעית והיו הכל מליזין [מלעיזים] עליו, אמר להן: בואו ונדיין, כתיב [כתוב] "וכתת נחש הנחושת" [ומלכים ב' יח, ד], וכי לא עמד צדיק ממשע ועד חזקיהו להעביר, אלא אותה עטרה הניח לו הקדוש ברוך הוא להתעטר בה, ואנן [ואנחנו] העטרה הזאת הניח הקדוש ברוך הוא לנו להתעטר בה [ירושלמי, דמאי פ"ב, כב ע"ג, טור 121].

כלומר, רבי יהודה הנשיא דוחה את המלעיזים בטיעון שלעיתים שומה על בני דור מאוחר לתקן עיוות קדום. גם במקבילה בתלמוד הבבלי הדברים דומים:

העיד רבי יהושע בן זרוז בן חמיו של רבי מאיר לפני רבי, על רבי מאיר שאכל עלה של ירק בבית שאן [בשמיטה], והתיר רבי את בית שאן כולה על ידיו [בהסתמך על מעשהו של רבי מאיר]. חברו עליו אחיו ובית אביו, אמרו לו: מקום שאבותיך ואבות אבותיך נהגו בו איסור, אתה תנהוג בו היתר? דרש להן מקרא זה: "וכתת נחש הנחשת אשר עשה משה כי עד הימים ההמה היו בני ישראל מקטרים לו ויקרא לו נחושת" [ומלכים ב' יח, ד], אפשר בא אסא ולא ביערו, בא יהושפט ולא ביערו? והלא כל עבודה זרה שבעולם אסא ויהושפט ביערו! אלא מקום הניחו לו אבותיו להתגדר בו, אף אני מקום הניחו לי אבותי להתגדר בו [בבלי, חולין ו ע"ב-ז ע"א].

בעוד שבירושלמי אין זהותם של המתנגדים ידועה, והם מסתתרים מאחורי הקביעה הסתמית "והיו הכל מליזין עליו", הרי במקבילה שבבבלי מקור

האופוזיציה הוא במשפחת הנשיאות עצמה: "חברו עליו אחיו ובית אביו". גם כאן מתנגד רבי נחרצות לגישתם השמרנית של בני משפחתו, הטוענים שאין זה יאה להפר הלכה שבה נהגו אבותיו של רבי. תגובתו היא שאדרכה, אבותיו הניחו לו טווח פעולה שבו הוא יכול להתגדר בתקנותיו הרפורמטוריות.

היו תלמידי חכמים אשר אפילו בנוכחותו של רבי יהודה הנשיא התחמקו מלקבל את אלה מהיתריו שנראו מפליגים מדי בעיניהם, כמו בדוגמה להלן, של הסוגיה המתייחסת להיתר שהתיר רבי יהודה הנשיא לתושבים באזורי הספר של ארץ ישראל ההלכתית לאכול בשנת השמיטה ירקות שגודלו בחוץ לארץ:

עולא בר ישמעאל בשם רבי חנינה: רבי ורבי יוסי בר יהודה ירדו לעכו והתקבלו אצל רבי מנא, אמר לו [לרבי מנא]: רבי, עשה לנו אלפס אחד של ירקות, עשה לו בשר. למחרת אמר לו: עשה לנו אלפס אחד של ירק, הכין להם תרנגול... ולמה עשה כך, ש[הוא] תלמיד מתלמידיו של רבי יהודה, שרבי יהודה אמר: הירק אסור [בשנת השמיטה] בספרי ארץ ישראל...

"עולא בר ישמעאל בשם רבי חנינה: רבי ורבי יוסי בר יהודה נחתון לעכו ואיתקבלון גבי רבי מנא, אמר ליה: רבי, עשה לנו לפס אחד של ירק, עבד ליה קופד. למחר אמר ליה: עשה לנו לפס אחד של ירק, עבד לון תרנגולתא... ולמה עבד כן, דו תלמיד מן תלמידיו דרבי יודה, דרבי יודה אמר: הירק אסור בספרי ארץ־ישראל..." (ירושלמי, שביעית פ"ו, לז ע"א, טור 200).

רבי מנא (במקומות אחרים: מונא) היה בן דורו של רבי יהודה הנשיא ותלמידו של רבי יהודה בן אילעאי, מראשי המדברים בדור אושה. במעשה הנזכר, פעמיים אין הוא ממלא אחר בקשתו של רבי יהודה הנשיא להגיש לו ירקות שעה שהלה מגיע לביתו בעכו, ששכנה אז על גבולה של ארץ ישראל ההלכתית ולכן נחשבה לעיר ספר. רבי מנא נהג כך משום שהוא המשיך להחזיק בדעת רבי יהודה בן אילעאי, בן הדור הקודם, שבאזורי הספר של ארץ ישראל ההלכתית אסור לאכול ירק בשנת השמיטה, ולכן לא קיבל את תקנתו המתירה של רבי יהודה הנשיא בעניין זה.

גם תקנותיו של רבי יהודה הנשיא ליתר צנטרליזציה במסלול ההכשרה של תלמידים לקראת סמיכה, ולהגבלת חופש ההוראה למי שקיבלו את הסמיכה מידי, עוררו תרעומות בחוגי החכמים, כפי שכבר הוזכר בפרק זה: כאשר רבי יהודה הנשיא התקין תקנה המבטלת את האפשרות ללמד בחוצות, עבר עליה במופגן רבי חייא, רעו ועמיתו הקרוב ביותר, ולימד בשוק, לעיני כול, את קרוביו רב ורבה בר

(בר) חנה. כזכור, תלמידים אלה זכו בסופו של דבר לסמיכה מידי רבי, ואילו רב ירד לאחר מכן לבבל, הפך שם לראש ישיבת סורא – אחת משתי הישיבות הבבליות הגדולות – ונתן תנופה לחיי התורה בתפוצה הזאת. ואולם כאן לא היה מדובר במי שמתחמק מלקבל עליו תקנה מקילה שרבי התקין, כמו רבי מנא איש עכו, אלא במי שעבר על תקנה שיש בה איסור, ועל כך כזכור העניש רבי יהודה הנשיא את רבי חייא בכך שהביא אותו להשעות את עצמו למשך שלושים יום.

רבי יהודה הנשיא נהג מנהג של איפה ואיפה במבקריו. אם באו גילויי האופוזיציה מצדם של חכמים המקורבים אליו, העניש אותם: את בעלי הסמיכה השעה באורח זמני משיבות בית הוועד, ואת מי שטרם קיבלו סמיכה העניש במניעת הסמיכה מהם. לעומת זאת, אם באו גילויי האופוזיציה מצד מרוחקים, נהג עמם בכפפות של משי, כפי שנהג עם רבי פנחס בן יאיר; במקרה הזה אף עשה רבי מאמצים רבים כדי להתפייס עמו.

ככלל, יכולתו וחוסנו של רבי יהודה הנשיא כמנהיג עמדו לו בתגובותיו כלפי חוגי האופוזיציה. בזכות כישוריו הפוליטיים החדים ידע אימתי להעניש את מתנגדיו, אימתי לעבור לסדר היום ואימתי לבטל את רצונו מפני רצונם. באופן זה הצליח לנווט את דרכו בלי להיקלע למאבקים ולמשברים שהיו עלולים לסכן את מנהיגותו.